

Reheman Mauron, Nuriye (2020). Prof. Dr. Rahile Dawut, Uyghur Mazarliri, Ürümchi: Shinjiang Xelq Neshriyati, 2001, 368 s., *Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/16, s. 268-275.

Prof. Dr. Rahile Dawut, *Uyghur Mazarliri*, Ürümchi: Shinjiang Xelq Neshriyati, 2001. 368 s.

[Kitap Tanıtım ve Değerlendirme / Book Review]

*Nuriye REHEMAN MAURON**

-Adash men görchi bop kettim.

-Way néme deydighansen?

-Rast. Kirgili bolidighanliki görlerge az dégende bir qétim kirip baqtım.

-Qorqmidingma?

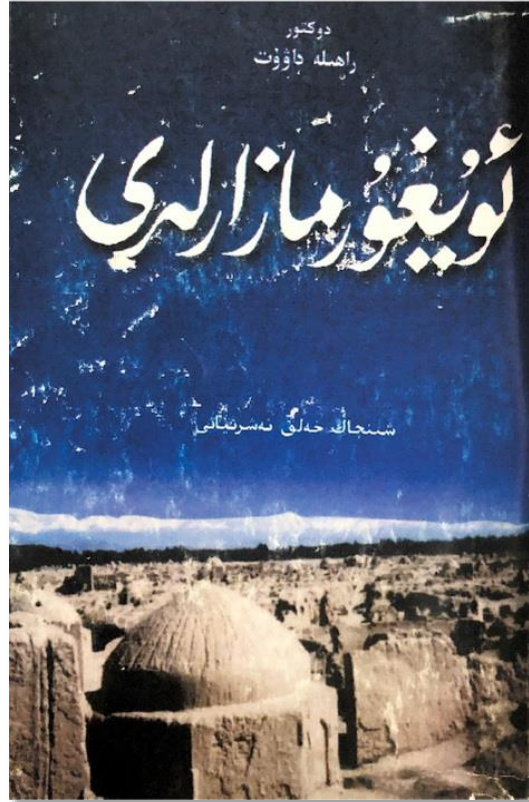
-Yaq, deslep sel sür basti, kéyinche xuddi bir muqeddes öyge kirip chiqqandek, ghayiwane bir dunyagha bérıp kelgendek xosh bolidighan boldım.

Kündilik xatiremdin.

Geliş Tarihi: 11.30.2020

Kabul Tarihi: 02.12.2020

Rahile méning dostum. Rahile ikkimiz qizil gülning ghunchiliridek chaghlirimizda tonushup, özimizmu tuymayla bir birimizge chongqur dostluq méhri ornatqan chin dostlardinmiz. Rahile özining tirishchan, kemter, siliq-sipaye insanliq xisliti bilen méni özige ram qilip kelgen sahibjamal dostum! Rahile Uyghurlardin folklor kespide tunji doktorluq unwanigha érishken ijtihatliq dostum! Rahile yene 2017-yili 8-aydin étibaren Béyjinggha bir yighin'gha bérish bahanisi bilenla iz-déreksiz yoqap kétip, qérindashlirini, dostliri hem xizmetdashlirini, jümlidin méni ensiritip, hetta chüshlirimdimu méni yighlitidighan bolup qalghan eski dostum! Herqandaq shexsiy mudda-menpeetlerdin mustesna, peqet sebiy qelib rishtilirining ulinishliri bilen qurulghan dostliqimiz talay yillar ötsimu zerriche chang qonmay, yene shundaq chin hem sap rewishte dawam étiwatatti. Bir nechche yil körüshmey qayta tépishqinimizda, xuddi tönügün körüshkendekla, yene burunqidek shundaq erkin mungdiship kétishlirimizni oylisam, yüreklirim échiship, közlirim yashlinidu. Mana dostumdin xewersiz yürginimge üç yildin ashti. Men dostumni séghindim, bekla séghindim. Bezide ichimde: “*Xep, bu qetim körüshsem, séni baghrimgha bésip, nepes alalmighudek siqip, “Way adash boldi qil!” dégüziwetmisem*” depmu kétimen. Dostumni oylap, xiyalgha patqan künlirimde, uning “*Uyghur Mazarliri*” namliq kitabini

* e-posta: nuliyar@gmail.com
Orcid: 0000-0002-4977-7553

qolumgha élip, u yer, bu yerlirini qayta oquymen, dostum bilen xiyaliy sirdishimen. Séhirlik yéri shuki, bezi qurlar arisida, dostumning sheyixler bilen paranglishiwatqan, mazarlarning ichilirige kirip kétiwatqan'gha oxshash simalirini körgendekmu bolimen. Rahile, nede sen dostum? Séni nurghun kishiler, qérindashliring, qizing, shundaqla Uyghur we chet'ellik dostliring, kespdashliring, oqughuchiliring, qisqisi séni tonughan yaki tonumighan, emma séning bir munewer Uyghur ziyalisi, bigunah Uyghur ikenlikingni bilidighan hemmimiz séni izdewatimiz. In'glizche "No news is good news" (Xewer bolmisa yaxshi xewer dégülük) deydu. Chin dilimdin tileydighinim, meyli nede bolghin, aman turghaysen!

Rahile 1966-yili 20-may Ürümchide bir ziyaliy ailiside tugulghan. Biz Ürümchi sheherlik 5-Ottura Mektepte oquwatqan chaghlirimizda, Rahilening apisi Rabiye appay mektiwiwimizning mudiri idi. Rabiye appay nahayitimu janliq, keskin hem bekmu subatliq ayal bolup, yürüş-turushliri, söz-heriketliri shuqeder sürlük bilinettiki, oqughuchilar hemmimiz Rabiye appaydin bekmu eyminettuq. Rabiye appay ajayip urghuluq, jarangliq sözleytti. Rahile bolsa apisining eksiche, tolimu nazuk, kemsöz, xijilchan qiz idi, hetta külgende aghzini tosuwélip awaz chiqarmay dégüdek kületti, emma ruxsaridin her zaman bir xil illiq, yéqimliq méhir jilwilinip turatti. U bek eqilliq hem tirishchan bolup, sinipning aldi idi. Rahile 1983-yili Shinjang Uniwersitéting Edebiyat fakoltétigha qobul qilinidu. 1987-yili mexsus kursni ela netije bilen pütürüp, baklawurluq unwanigha érishidu. 1990-yili 7-ayda Shinjang Uniwersitétide "Az Sanliq Milletler Xelq Edebiyati" boyiche magistérlig unwanigha érishidu we fakoltétqa oqutquchiliqqa élip qélinidu. 1998-yili 7-ayda Béyjing Pédagogika Uniwersitéti Edebiyat fakoltétida folklor ilmi boyiche doktorluq unwanigha ériship, Uyghurlardin chiqqan tunji folklor doktori sheripige nail bolidu. 2001-yildin étibaren, Shinjang Uniwersitéting Filologiyé Institutining proféssori we aspirant oqughuchilar yétekchisi bolup ishlewattati.

Rahile, doktorluq unwanigha érishkendin kéyinmu dawamlig öginish, özini takammullashturushni toxtatmighan. 1999-yili Xinjang Uniwersitétidiki "Pars we Chaghatay tili téz terbiyilesh kursida" da alte ay oqughan. 2003-yili Béyjing Til we Medeniyet Uniwersitétida alte ay In'glizche téz yétishturush sinipida oqup, In'giliz tilini mustehkemligen. 2003-yili 9-aydin 2004-yili 9-ayghiche Amérika Pénsilwaniye Uniwersitéti we Indiana Uniwersitétlirida ziyaretki oqughuchi bolup bilim ashurghan. 2006-yili 12-aydin 2007-yili 6-ayghiche Kaliforniye Uniwersitétida ziyaretki proféssor bolup ishligen.

Rahile, Uyghur folklor sahesidiki nopozluq tetqiqatchi bolush süpiti bilen, dölet derijilik, aptonom rayon derijilik we uniwersitét derijilik köpligen tetqiqat témilirigha yétekchilik qilghan; Dölet ichi we sirtidiki nurghun ilmiy jorallarda Uyghurche, Xenzuche, In'gilizche we Türkche tillarda nechche onlighan yuquri sewiyilik ilmiy maqalilerni élan qilghan. Yillardin béri, Rahile dölet ichidiki sansizlighan folklor ilmiy muhakime yighinlirining muhim ishtirakchisi bolupla qalmay, Amérika, Yaponiye we Yawropadiki nurghun döletlerge tekliplik bérip, léksiyelemleri sözlep, Uyghur xelqining Mazar paaliyetlirige dair tarixiy milliy medeniyetlirini chet'ellerdiki kesp ehliliri we keng jamaetchilikke tonushturup kéliwatatti. Jümlidin, Shiwitsariyegimu 2013-yili 11-ayda kélip, Bern Univérsitétide léksiye bergenidi. Rahile folklor tetqiqati bilen shughulliniwatqan yigirme yildin artuq waqit jeryanida herqaysi döletlerdin ana diyarimizgha kelgen nurghun tetqiqatchilar üçün kem bolsa bolmaydighan bir yétekchi, meslihetchi, qabiliyetlik ustazgha hem bir yéqimliq, semimiy dostqa aylan'ghanidi.

Rahile özining doktorluq dissértatsiyisi üçün "Uyghurlardiki Mazar Medeniyiti" namliq témini tallighan bolup, doktorluq unwanigha érishkendin kéyin, xenzu tilidiki bu ilmiy tetqiqat netijisi neshir qilin'ghan. Kéyin mushu dissértatsiye maqalisi اساسida mezmunini teximu kéngeytip hem toluqlap, Uyghur tilida "Uyghur Mazarliri" namliq kitabni yézip chiqqan. Bu kitab 2001-yili Shinjang Xelq Neshriyati teripidin neshir qilin'ghan.

Adette “Mazar”, “Qebrigah”, “Tupraq béshi” dégen sözlerni anglighinimizda, wujudumuzda ixtiyarsiz bir xil qayghu éqimi “shurride” éqip ötkendek bolidu. Bu sözler bizdin waqitsiz ayrilghan qedirdan ata-anilirimiz, uruq-tuqqanlirimiz, eziz dost-yarenlirimizni ésimizge sélipla qalmastin, yene biz körüp baqmighan, lékin namini yad étip kéliwatqan ulugh ejdatlirimiznimu eslitidu. Bu kitabdiki Mazarlar bolsa Ulugh zatlarning tupraq béshini körsitidu. Xosh, undaqa Rahilening “Uyghur Mazarliri” dégen kitabida némiler sözlen’gen? Diyarimizdiki mazarlarni bir ilmiy tetqiqat derijisige kötürüp tetqiq qilishning ehmiyiti qanchilik? Bu bir ilmiylik pewqul’adde yuquri esermu yaki hemme adem oqup chüshineleydighan ammibab esermu? Ishinimenki, dostumning bu esirini tepsiliy tonushturushum bilen, bu suallargha özingiz jawab tapalaysiz.

Men “Uyghur Mazarliri” namliq bu kitabni mundin peqet ikki-üch yil ilgirila tunji qétim oqup chiqqanidim. Kitabni oqup bolup, bir tereptin dostumning Uyghurlarning milliy medeniyetige zich munasiwetlik nahayitimu muhim bir emeliy tetqiqat-tekshürüş netijisini royapqa chiqarghanliqidin pexirlensem, yene bir tereptin, bu kitabni burunraq oqup baqmighanliqimdin ökün’genidim. Hélimu ésimde, bir yili yazliq tetilde Ürümchige qaytqan chéghimda, aditimiz boyiche peqet ikkimizla körüshtuq. Rahiledin néme ishlarni qilip yürgenlikini sorisam, “*Way adishim, men görchi bolup kettim*” dep, özining tetqiqat paaliyetlerini shundaq tepsiliy hem qizghinliq bilen sözlep bergenidi. Xotendiki mazarlarni qédirip-tekshürüş ötmüşini sözlep kélip “*Sheyixlerdin deslep bir nersilerni sorap bilmek bek qiyin boldi. Kéyinche ularning “ishenchisi”ge ériship, bir nersilerni sözlep béridighan bolghanda, Xoten shiwiside tézrek sözlise, nime dewatqinini toluq angqiralmay, yénimdikilerdin “terjimisi”ni sorap, bek ongaysizlandim hem xijil boldum. Uyghurlarning til medeniyetining özila ajayip zor bayliqken.*” dégenidi.

Kitabning “Muqeddime”side Rahile özining mazarkeshlik hayatini tilgha élip mundaq yazidu: *Mazar üçün desht-chöllerni kezdim, sheyixlarning yigane kepilliride ular bilen uzun söhbetlerde boldum. Chong tiptiki mazar paaliyetlirige xelqning bir ezasi bolup qatniship, ularning yürek sözlirini, héssiyatini tingshidim, chélishish, meddahliq, toxu, qoshqar soqushturush sorunlirida qan’ghuche hozurlandim....* (Dawut, 2001: 2).

Roshenki, “Uyghur Mazarliri” Rahilening japaliq emeliy tekshürüş netijiliri اساسida yézip chiqilghan bir ilmiy eser, qimmatlik tarixiy matériyal. Töwende men dostumning bu qimmatlik emgek méwisini bir nechche bölekke bölüp tonushturimen. Aldi bilen, mezkur kitabning “Muqeddimesi”diki mazarlarning türlerge ayrilishi heqqidiki tepsilatlarini qisqiche xulasilep ötimiz; Andin, kitabta tonushturulghan mazarlarning umumiy ehwali heqqide söz achimiz; Axirida, “Uyghur Mazarliri” namliq bu kitabning muhimliqi üstide qisqiche toxtilimiz.

1) Uyghur Mazarlirining Türleri

Rahile Uyghur Mazarlirini mazarda yatqan kishilarning salahiyiti, jinsi we mazarning xarakterige اساسen Islam dini bilen munasiwetlik bolghan mazarlar we Islam dini bilen munasiwetsiz bolghan mazarlar dep ikki chong türge bölüp tonushturghan.

1) Islam dini bilen munasiwetlik bolghan mazarlar töwendikidek besh türge ayrilghan:

(1) Islam dinining diyarimizda tarqilishi üçün töhpe qoshqan xaqanlarning mazarliri. Bundaq mazarlarning dangliqliridin Islam dinini tunji bolup qobul qilghan Qaraxaniylarning Xaqani Sultan Sutuq Bughraxan Maziri, Islam dinini Uyghurlar arisigha kéngéytishke töhpe qoshqan Qaraxaniylar Xani Yüsüp Qadirxan Maziri, Chaghatay Xanliqining Xani Tughluq Tömürxan Maziri qatarliqlar bar.

(2) Islam shéhitliri mazarliri. Qaraxaniylar Islam dinini qobul qilghandin kéyin etraptiki Islamlashmighan rayonlarga qarita qoral küchi bilen Islamlashturush élip barghan bolup, tümenligen Islam leshkerliri urushta shéhit bolghan. Uyghur mazarliri ichide shéhitlar mazarlirining sani eng köp, tesirimu chong. Dangliqliridin Xoten buddistliri bilen bolghan

urushta qaza qilghan Qaraxaniylar Xani Eli Arslanxan maziri, Aqsudiki Qirmish Atam Maziri, Turpandiki Elpetta Xojam Maziri qatarliqlar bar.

(3) Uyghurlar arisida Islam dinini tarqatquchilarning mazarliri. Bu xildiki mazarlarning tarqilishi keng, lékin mazar igilirining hayat paaliyetliri éniqsiz, yerlikte ular toghriliq her xil riwayetler tarqalghan. Dangliqliridin, Qeshqerdiki Imam Rebbane Maziri, Aqsudiki Ayköl Mewlanem Maziri, Korlidiki Rabbin Ata Maziri, Turpandiki Murtuq Xojam, Xizir Xojam, Qumuldiki Qebis Xojam, Ghuljidiki Sultan Uweyis Maziri qatarliqlar bar.

(4) Diyarimizdiki dangliq Xoja we Sopilarning mazarliri. Dangliqliridin Apaq Xoja Maziri, Xoja Muhemmet Shérif Maziri, Ershidin Xoja Maziri qatarliqlar bar.

(5) Islam Shie mezhipining dangliq imamliri we ewliyalarning mazarliri. Bu mazarlarning igiliri Islam dini tarixida meydan'gha kelgen ewliyalor we ularning ewladliri, Islam Shie mezhipining dangliq imamliri. Emeliyette bu kishiler Shinjanggha kélip baqqan emes. Bu xildiki mazarlar ichide dangliqliridin Xotendiki Imam Jeifiri Sadiq, Imam Jeifiri Tebran, Imam Ghezzali, Imam Mehdi Axirzaman, Imam Musa Kazim, Töt Imam Maziri qatarliq Islam Shie mezhipidiki 12 Imamgha munasiwetlik mazarlar, Yekendiki Chiltan Maziri qatarliqlar bar.

2) Islam dini bilen munasiwetsiz mazarlar.

Bu türdiki mazarlarning bir qismi Islam dini bilen munasiwetsiz bolup, mazar igilirining köpinchisi tariximizda ötkén maddiy we meniwi medeniyetning yaratquchiliri. Yene bir qismi deslep qurulghanda Islam dini bilen munasiwetsiz bolsimu, waqitning ötüshi bilen bara-bara diniy tüs alghan. Bular töwendikidek bir nechche türge ayrilghan:

(1) Dangliq Uyghur alimlirining mazarliri. Bu mazarlar Uyghurlar Islam dinini qobul qilghandin kéyin meydan'gha kelgen dangliq kishilerning mazarlirini körsitidu. Mesilen, Mehmud Qeshqeri, Yüsüp Xas Hajip, Amannisaxan, Aqsudiki Haji Xarabati, Xotendiki Elami Elawiddin Muhemmet Xoteni, Üchturpandiki Imam Shakir, Ghuljidiki Yüsüp Sekkaki qatarliq dangliq Uyghur alimliri we shairlirining mazarliri.

(2) Dangliq qehrimanlarning mazarliri. Qehrimanlarga choqunush Uyghurlar Islam dinini qobul qilishtin burunla bar bolghan bir xil en'ene bolup, dangliq qehriman shexslerning mazarliqliri bolghan. Kéyinche, bu xildiki mazarlar Islamlashturulup, Islam qehrimanlirigha aylاندurulghan. Alayli, Xoten Lop nahiyisidiki Siyawush Maziri.

(3) Melum kesip pirlirining mazarliri. Bu türdiki mazarlarning namliri mazar igilirining hayat waqtida shughullan'ghan kespi yaki melum jehettiki iqtidarige asasen qoyulghan. Mesilen, Turpan, Qeshqerlerdiki sögel késilige dawa dep qaralghan Sögel Xojam Maziri, Turpandiki Chish Aghriqi Xojam Maziri, Qoychi Atam Maziri, Toqsundiki ayallarning köksi aghriqigha dawa dep qaralghan Qizil Emchek Xojam Maziri, Kuchadiki Chéchék Anam Maziri, Qilich Atam Maziri, Xoten, Aqsu qatarliq jaylardiki sen'etkarlar piri dep qaralghan Qemburulla Maziri qatarliqlar.

(4) Ayallargha xas bolghan mazarlar. Bu türdiki mazarlar ayallarning ismi bilen yaki ayallargha munasiwetlik namlar bilen atalghan bolup, beziliri tarixitiki réal shexslerdur, mesilen, Qaraxaniylar jemetige mensup bolghan Buwi Meryem Xénim, Nur Elanurxan Xénim, Mehmud Qeshqerining anisi Buwi Rabiye Xénim qatarliqlar; Yene beziliri toqulma shexislerdur, alayli, Yekendik Süt Pashim, Bügürdiki Qara Chach Anam qatarliqlar.

(5) Budda dinining muqeddes jayliridin özgergen mazarlar. Bu türdiki mazarlarning wekilliridin Turpandiki Tuyuq Xojam, Xotendiki Kohmarim, Kepter Mazar qatarliqlar bar.

(6) Haywan, ösümlük namliri bilen atalghan mazarlar. Bu xildiki mazarlarning shekillinishi Uyghurlarning shaman étiqadi bilen munasiwetlik bolup, kéyin riwayet wastisi bilen Islamlashturulghan. Alayli, Xotenning Lop nahiyisidiki Üjme Mazar, Guma nahiyisidiki Ghaz Xojam, Chira nahiyisidiki Lachin Xojam, Pichandiki Aq térek Xojam, Yekendiki Xoraz Xojam qatarliqlar.

Diyarimizdiki mazarlarni yuquriqidek inchike türlerge ayrish arqiliq, Rahile Uyghurlar tarixida zor tesir qozghighan Qaraxaniylar Xan jemeti ezaliri, dangliq Xojilar we Islam shéhitliridin bashqa, yene bashqa shekildiki nurghun mazarlarning mewjutliqini körsitip bergen.

Rahile, mazar paaliyitining meydan'gha kélishi heqqide toxtilip, bu jehettiki ijtimaiy, diniy we pishik amillarni bir nechche nuqtigha bölüp chüshendürgen. Men bu nuqtilarni töwendikidek ikki terepke yighinchaqlidim:

Birinchi, mazar Uyghurlar ilgiri étiqad qilghan bashqa dinlarning yughurulma soruni bolup, mazargha tiwinish paaliyetliride shaman we budda dinlirining Islamlashturulghan téwinish adetliri, murasim shekilliri saqlan'ghan.

Uyghurlar özlirining qebilichilik dewride eng deslep börini özi e jdad we qoghdighuchi Ilah hésablighan. Kéyinche qebile ichidiki batur qebile bashliqliri we urush qehrimanliri hörmetlinip, ular ölgendin kéyin ularning rohi qebilining hémayichisige aylan'ghan. Bu hal tedirijiy dawam étip, ejdadlarga étiqad qilidighan haletke özgergen. Bu xil ejdad étiqadi Uyghurlar Budda dinigha étiqad qilghan dewirlerde mewjut bolupla qalmastin, Uyghurlar Islam dinini qobul qilghandin kéyinmu dawamlashqan we kéyinki mazar tawapining shekillinishide muhim rol oynighan. Islam dini Uyghurlar arisigha tarqalghandin kéyin, xelqning himayichi, qoghdighuchi Ilahqa tiwinishtek pishikiliq éhtiyaji Islamlashqan mazar tawapida qandurulghan. Her xil namdiki Ilahlar, mesilen, Mol-hosul Ilahi, Tughut Ilahi, Bayliq Ilahi dégendek her xil Ilahlar riwayet wastisi bilen Islam dinigha munasiwetleshtürölüp, Islam dini muhitida dawamliq mewjut bolup turush imkaniyitge ige bolghan; Bezi budda muqeddesgahliri Islam riwayetliri arqiliq Islam mazarlirigha özgeritilgen; Yerliklerdiki térilghudin burun yaki küzlük yighimdin kéyin ötküzülidighan déhqanchiliqqa munasiwetlik ammiwiyy tawap paaliyetliri, mazarlarda qan qilish, mazarlarga tugh baghlash, chiraq yéqish, mazarlardiki bulaq, tash we derexlerge téwinish qatarliq shaman dinining murasim adetliri mazarlarda dawamlashish imkaniyitini tapqan. Islam dinining tesiri bilen mazar kishilerning qelbide bulghashqa bolmaydighan “muqeddes” diniy paaliyet sorunigha aylan'ghan.

İkkinchi, “Pir” qarishi we “Wastichi”lik idiyisi mazarlarga téwinishning dawamliq mewjut bolup turushidiki meniwiyy asasi bolghan.

İslam dinini qobul qilishtin ilgiri, Uyghurlar étiqad qilghan herqandaq dinning melum konkért tiwinish obyektleri bolghan. Islam dinida herqandaq bir mewjut nersige choqunush men'i qilin'ghan bolghachqa, Uyghurlar Islam dinini qobul qilghandin kéyin, özlirining esliyy étiqad qarishini Islamlashturushqa yol izdigen. Shuning bilen eslidila xelq ichide mewjut bolghan “Pir” étiqadini Islam dinining shie mezhipidiki “Imam” étiqadi bilen birleshtürgen. Rahile bu yerde bir nuqtini alahide tekitlep ötken, yeni Islam dini Shie mezhipidikilerning qarishiche, Imamlar adettiki kishilerdin üstün turidighan Ilahliqqa ige bolup, ular ademler bilen Alla otturisidiki wastichidir. Bu xil qarash konkért shekilge ige bolghan ejdad, pirlar qebrilirige we butlarga téwinip, shu arqiliq özlirining arzu-isteklerini munasiwetlik Ilahlarga yetküzüp adetlen'gen Uyghurlar üçün zor jelp qilish küchige ige bolghan. Xotendiki Imamlar mazarlirining we diyarimizdiki shéhitlar mazarlirining köplep meydan'gha kélishini ene shu xil qarashin ayrip qarighili bolmaydu.

Yighinchaqlighanda, Uyghurlar özlirining jughrapiyilik orun alahidiligi seweblik yeni sherg bilen gherbni tutashturidighan qedimki Yipek Yoli tüginige jaylashqan bolghachqa, her xil din we medeniyetlerning tesirige uchrup turghan. Lékin her waqit özining medeniyet xasliqini saqlashqa tiriship, sirtin kelgen medeniyetni özlirining her xil éhtiyajigha maslashturghan. Uyghurlar arisida xéli keng dairide omumlashqan mazargha téwinish medeniyitini tetqiq qilish Uyghurlarning medeniyet tarixi tetqiqatidiki muhim folklor amili hésablinidu.

2) Uyghur Mazarliri

Rahile bu kitabta özining asasen diyarimizning jenubiy qismidiki we Turpan wilayitidiki mazarlarni tekshürüp tetqiq qilish bilen cheklen'genlikini tekitligen. Kitabning munderijisige jem'iy 86 Mazar kirgüzülgen bolup, her bir mazar tepsiliy tonushturulghan. Bu mazarlardin biri "Dölet derijilik nuqtiliq qoghdilidighan medeniyet yadikarliq orun", on biri "Aptonom rayon derijilik nuqtiliq qoghdilidighan medeniyet yadikarliq orun", biri "Wilayet derijilik nuqtiliq qoghdilidighan medeniyet yadikarliq orun", on sekkizi "Nahiye we Sheher derijilik Nuqtiliq Qoghdilidighan Medeniyet Yadikarliq Orun" bolup, jem'iy 31 mazar oxshimighan derijide "Nuqtiliq Qoghdilidighan Medeniyet Yadikarliq Orun" qatarigha kirgüzülgen. Bular töwendikiche:

Dölet derijilik:

Apaq Xoja Maziri

Aptonom Rayon derijilik:

Sultan Sutuq Bughraxan Maziri; Mehmud Qeshqeri Maziri; Yüsüp Xas Hajip Maziri; Altunluq Maziri; Abduraxman Wang Maziri; Baghdad Maziri; Xizir Xoja Maziri; Yette Qizlirim Maziri (Pichan nahiyiside); Tughluq Tömürxan Maziri; Sultan Uweysxan Maziri; Xunxay Maziri

Wilayet, Nahiye we Sheher derijilik:

Jay Penchim Maziri; Buwi Meryem Xénim Maziri; Imam Rabbani Maziri; Chiltan Maziri; Xoja Ming Döng Maziri; Zunglang Maziri; Qizilchi Maziri; Shéhütdöng Maziri; Kuhmarim Maziri; Imam Asim Maziri; Imami Epteh Maziri; Imami Esker Maziri; Imam Jeifiri Sadiq Maziri; Qirmish Atam Maziri; Tilmish Atam Maziri; Sultanim Mehmud Buzukwar Qedimiy Qebrighliq; Yette Qizlirim Maziri (Üchturpanda); Tuyuq Xojam Maziri; Qeys Xojam Maziri.

Alahide tekitlep ötüshke erziydighan bir nuqta bar, u bolsimu, kitabning munderijiside peqet 86 mazarning ismi yézilghan, emma kitabta tonushturulghan we tilgha élin'ghan mazarlarning sani buningdin xélila köp, yeni Rahile her bir serlewhide bir mazarni tepsiliy tonushturushtin bashqa, köp hallarda shu mazarning etrapidiki bir qisim tarixiy quruluşlar jümlidin etrapidiki kichik mazarlar heqqidimu etrapliq uchur bérish arqiliq, kitabxanlarni téximu köp melumatlar bilen teminligen. Qoshumche tilgha élin'ghan bu mazarlar diyarimizdiki mazarlarning umumiy ehwalı bilen tonushush, shundaqla sitatistikiliq melumatigha ige bolushta muhim rol oynaydu, elwette.

Rahile kitabta eskertip ötkendek, Uyghur mazarlirining köpinchisining tezkirisi yoq, barliriningmu riwayet tüsi qoyuq. Shunga u mazar tarixigha ait bayanlarda özi toplighan riwayetlerni asasen kirgüzgen. Rahile mundaq dep yazidu: "*Riwayet chin menidiki tarix emes, emma u mazar üstidiki tetqiqatta bizni qimmatlik yip uchi bilen teminleydu*" (Dawut, 2001: 3). Mezkur kitabqa kirgüzülgen riwayetler heqiqetenmu köp hem tolimu qiziqarliq. Men kitabni tunji qétim qolumgha élip, bir nechche mazarning tonushturulishini oqupla, bir tereptin, mazarlarning ilmiy yosunda inchike, séstimiliq tonushturulishidin söyünsem, yene bir tereptin, her bir mazargha munasiwetlik riwayetler xuddi baliliq chaghlirimda rehmetlik apam éytip bérighan "Ming Bir Kéche" hékayiliridek qiziqishimni ulghaytqanidi. Méningche, bu kitabni yene "Uyghur mazarlirigha munasiwetlik qisqa riwayetler toplimi" dep teriplisek ashuriwetken bolmaymiz.

Rahile her bir mazarni tonushturghanda aldi bilen shu mazarning jughrapiyilik orni, qurulghan waqti, teweliki yeni mazar ismining kélish menbesi, mazarning quruluş alahidiligi, mazarda élip bérilidighan téwinish paaliyetliri qatarliq mezmunlarni etrapliq bayan qilghan. Töwende biz mushu alahidilikler bilen tepsiliyrek tonushup öteyli:

Jughrapiyilik orni we quruluş alahidilikliri

Her bir Mazarning tonushturulishida aldi bilen mazarning jughrapiyilik joylashishi, xeritidiki orni, kōlimi, sirtqi shekli, ichki quruluş alahidilikliri, mazar öz ichige alghan terkipler, jümlidin meschit, yataq, hoyla, meqberiler sözlen'gen. Andin shu mazargha munasiwetlik tarixiy melumatlar bérilgen.

Teweliki

Her bir mazarning tonushturulishidiki ikkinchi qedem shu mazarning qachan, kim üçün qurulghanliqi, mazar ismining kélish menbesini aydinglashturush bolghan. Mazarlarning qachan qurulghanliqi toghrisida, xuddi Rahile tekitlep ötkendek, köp sandiki mazarlarning yézip qaldurulghan tezkirisi bolmighachqa, xelq arisidiki riwayetler asasiq menbe qilin'ghan. Mazar atlirining qandaq qoyulghanliqigha kelsek, bezi ismlar éniq hem delillik bolsimu, beziliri riwayet اساسida chüshendürülgen, yeni bezide shu tupraqta rast yashap ötken ademlarning yaki shu yerde shéhit bolghanlarning ismi bilen atalghan bolsa, bezide u yerge hetta ayaq basmighan ademlarning ismi boyiche atalghan. Yene bezi mazarlarning ismi melum bir riwayetke yaki etrapidiki muhitqa we yaki téwinishtiki melum konkirt ehtiyajlarga اساسen qoyulghan.

Mazar qurulushi

Rahile mazarlarning quruluş ehwali we hünér-sen'et alahidiliklirini yeni quruluş uslubi, kōlimi, quruluşta ishli tilgen matériyallar we neqish-bézeklerni inchilik bilen tepsiliy tonushturghan. Bu arqiliq Uyghur mazarlirining diyarimizning en'eniwiyy binakarliq hünér-sen'iti tarixini tetqiq qilishda muhim tarixiy matérial qimmitige ige ikenlikini yorutup bergen. Rahile yene her bir mazarning yéqinqi zaman tarixida rémont qilinish yaki chéqilish ehwalliri heqqidimu tepsiliy bayanlarni béríp, tebiyy kilimat özgirishi, yer tewresh qatarliq tebiyy apatlerdin bashqa, medeniyet zor inqilawida weyranchiliqqa uchrash, éghir derijide buzulush, asrash, qoghdash yéterlik bolmasliq, rémont qilinmasliqtek her xil emeliy seweblernimu tonushturghan.

Mazardiki paaliyetler

Mazarlarning kishiler téwinidighan muqeddesgah bolup mewjut bolup turushi emeliyette Uyghurlarning mustehkem diniy étiqadining namayendilirining biridur. Rahile her bir mazarni tonushturghanda shu mazarda élip bérilidighan paaliyetlernimu bayan qilghan. Bu bayanlardin shuni bileylemizki, mazarlar yerlik ahaliler üçünla emes, belki yiraq-yéqindiki xoshna nahiye-kentlerdiki kishilerning hetta ichkiri ölkilerdin kelgen Tungganlarningmu ulughlarni yad étip tawab qilidighan, chong-kichik kölemdiki diniy paaliyetlerni élip baridighan, héyt-ayemlerde héyit namizini oquydighan, milliy tenterbiye we köngül échish paaliyetliri élip baridighan bir muhim ammiwiyy sorun'gha aylan'ghan. Köp sandiki mazarlarning yénida meschitler bolghachqa, besh waq namazdin bashqa, bezide jüme namazliriningmu oqulup turulishi, mazarda nezir-chiragh qilinip, dua-tekbirler oqulushi, hem yene hajetmenlarning mazarlarga kélip, késelliklerge shipa tilish, baliliq bolushni tilish, öy-ochaqliq bolushni tilish dégendek her xil konkirt hajetlerni tilep tawap qilishlirigha oxshash túrlük paaliyetler bilen mazarlar chölderep qalmay, nechche yüz yillardin béri Uyghurlarning ijtimaiy turmushining bir terkiwiyy qismi süpitide mewjut bolup turghan.

Tarixiy melumatlar we paydilinish menbesi

Rahile her bir mazarni tonushturghanda, munasiwetlik tarixiy melumatlarnimu qisqiche bayan qilghan bolup, Uyghur xanliqlirining tarixi, muhim shexisler heqqidiki qisseler, Budda dini bilen Islam dini muritliri arisidiki jengler qatarliqlargha ait mezmunlar oqurmenlerni ixcham, méghizliq tarix bilimliri bilen teminleydu. Bu nuqtida Rahile yene bezi xata melumatlarga ilmiy deliller arqiliq tüzitish bergen. Rahilening bu kitabni yézishta paydilan'ghan matériyalliridin söz échishqa toghra kelse, Rahile köp qétim tekrarlighandek,

mazarlarga munasiwetlik yazma matériyallar yoq déyerlik bolup, kitabta “Tewarixi Mussiqiyyun”, “Udun-Qeshqer Tezkirisi”, “Shinjangning Xeritilik Tezkirisi”, “Shejere’i Türk” we “Tarixiy Reshidi” qatarliq menbeler peqet sanaqliq bir nechche qétimla tilgha élin’ghan (Dawut, 2001: 73, 159, 240, 260). Resimlerni tallashta, Rahile özining “Uyghur Mazar-Meschitliridin körünüşler” lerdinmu paydilan’ghanliqini éytqan. Lékin mutleq köp qisim tarixiy melumatlarning kélishe menbeliri asasen “Riwayatlerdin qarighanda”, “Sheyxning éytishiche”, “Tarixiy menbelerde körsitilishiche” dep élin’ghan. Kitabqa paydilan’ghan matériyallar tizimlik bérilmigen.

3) “Uyghur Mazarliri”ning Muhimliqi

Uyghur tarixi, jümlidin Uyghur din medeniyitining ayrilmas bir qismi bolush süpiti bilen, diyarimizdiki mazarlar we mazarlarga tiwinish sheklidiki her türlü kolléktip yaki yekke paaliyet adetliri ejdadlirimizdin qalghan diniy örp-adetlerni saqlash hem dawamlashturushning janliq ipadiliridin bolup hésablinidu. Diyarimizdiki mazarlarni ilmiy yosunda tetqiq qilish bolsa Uyghurlarning tarixigha, medeniyitige, diniy étiqadigha, jümlidin insaniy heq-hoquqlirigha qilin’ghan hörmettur. Rahile uzun tarixqa ige mazarlar üstide, meyli hazir mewjut bolsun yaki türlü sewepler tüpeyli yoqalghan bolsun, tezkirisi bar bolsun yaki bolmisun, xelq arisida tarqilip yürgen munasiwetlik riwayat sheklidiki eslimiler bir xil bolsun yaki bir nechche xil bolsun, qisqisi paydilan’ghili bolidighanliki menbelerdin toluq paydilinip, nahayitimu inchilik bilen tetqiq qilghan, etrapliq izden’gen, bezi görlerning ichige özi biwaste kirip neq meydan tekshürüshliri élip barghan, kolléktip tiwinish paaliyetlirige awam xelqning bir ezasi süpitide qatnashqan. Netijide mazarlarning quruluş tarixi we hazirqi ehwalı toghrisida mukemmel melumat toplighandin bashqa, mazargha tiwinishning tarixiy, diniy we ijtimaiy arqa körünüşliri, mazargha tiwinish paaliyetliri heqqidiki analizirini yekünligen. Rahile mundaq yazghan: *Mazargha téwinish Uyghurlar arisida birqeder keng ammiwi اساسقا ige. Bolupmu, jenubiy we sherqiy Xinjang yézilirida mazargha tiwinish bir qisim Uyghurlarning étiqadigha ait turmushining muhim terkibi qismigha aylan’ghan..... Shu seweptin, kishiler qattiq issiq, qehritan soghuqlarda uzun, xeterlik musapilerni bésip, mazarlarga yol alghan, hetta beziler bir qisim dangliq mazarlarni Mekke bilen teng orun’gha qoyushqan* (Dawut, 2001: 4). Shundaq, mazarlarning xelqimizning qelbidiki orni yüksek, ijtimaiy turmushidiki ehmiyiti zor. Chünki mazarlar we mazarlarga tiwinish milliy tariximizgha, milliy kimlikimizge chamberches baghlan’ghan. Shuning üçünmu mazar medeniyiti tetqiqati Uyghurlarning tarixi we milliy kimlik tetqiqatidiki muhim sahelerning biridur.

Xelqaradiki nopuzluq axbarat organlirining yéqinqi bir nechche aydin buyanqi xewerlirige اساسlan’ghanda, diyarimizdiki nurghun meschitler, mazarlar chéqip tashlan’ghan we ornigha istirahat baghchiliri, olturushluq öyler qurulghan, hetta ewrezxanilarmu sélin’ghan. Nöwette eslidinla muhapizet qilinish, rémont qilinishtek imtiyazlardin mehrum mazarlarning bügünki halini qiyas qilish, buzulush derijisini mölcherlesh mumkin emes, elwette. Késip éytishqa boliduki, mazarlarni chéqiwétish Uyghur tarixini öchürüshke, mazarlarga tiwinish adetlirini cheklesh milliy medeniyet iznalirini yoqitishqa urunushtin bashqa nerse emes. Nöwettiki jiddiy sharaitta, pexirlinish hem medhiyeler bilen shundaq éytimizki, “Uyghur Mazarliri” Uyghur tarixi, jümlidin Uyghur din medeniyiti, Uyghur mazar medeniyiti tarixigha möhr bolup bésilghan töhpikar eserler qatarida sanilishqa tamamen heqliq nadir eserdur.

Paydilnilghan Edebiyat

DAWUT, Rahile. (2001). *Uyghur Mazarliri*. Ürümchi: Shinjiang Xelq Neshriyati.